

Kapitola 7

JE POPULAČNÍ POLITIKA ŘEŠENÍM PROBLÉMU DEMOGRAFICKÉHO STÁRNUTÍ?

Dosud jsme se zabývali takovými způsoby řešení očekávaného populačního stárnutí, které by mohly kompenzovat ekonomické dopady stárnoucí populace prostřednictvím manipulace věkového limitu pro odchod do důchodu. Nabízejí se ovšem i řešení, jež by ovlivnila samotnou příčinu populačního stárnutí, tj. příslušné demografické procesy.

Demografické procesy jsou teoreticky ovlivnitelné prostřednictvím populační politiky. Populační politiku je možno stručně definovat jako strategii pro dosažení určitého způsobu populační změny (Weeks, 1989, str. 418). Při formulování populační politiky vycházíme jednak ze znalostí současných trendů a ze znalostí příčin, jež stojí v pozadí populační změny, jednak ze zhodnocení budoucího vývoje, to znamená ze skutečnosti, k jakým výsledkům existující trendy mohou vést. Liší-li se očekávané konsekvence od stavu, který si přejeme, musíme do populačních procesů intervenovat (právě opatřeními populační politiky), a tak změnit jejich kurs. Podstatnou činností před uplatněním nástrojů populační politiky je tedy především činnost analytická a současně také činnost projekční a prognostická. Odhad budoucího vývoje (asi je lépe hovořit spíše o odhadech než odhadu, neboť moderní prognostika pracuje převážně prostřednictvím variantních scénářů¹⁾ totiž postaví před příslušné rozhodovací orgány možný budoucí stav a podle něj je pak stanoven konkrétní cíl. Z takto postaveného cíle jsou potom vyvozovány možnosti, založené na našich (nejlépe kauzálních) znalostech o vývoji, jak skutečnost ovlivnit, aby dospěla k stavu, který si přejeme.

Jelikož z populačních projekcí víme, že dnešní vývoj věkové struktury naší společnosti povede v budoucnosti k podstatnému zestárnutí české společnosti, což bude mít nejrůznější socioekonomické konsekvence způsobující problémy, a jelikož současně víme, že příčinou je dlouhodobá nízká porodnost a snižující se úmrtnost, nemělo by být obtížné stanovit cíl: vytvořit podmínky pro vznik mladší věkové struktury. Toho by bylo lze teoreticky dosáhnout poměrně jednoduše: stačilo by zajistit vyšší míry populačního růstu a problém stárnutí by se rozplynul. Nástroje k dosažení takového cíle jsou – opět teoreticky – jasné: (1) vyšší míra fertility, (2) vyšší míra mladé imigrace, nebo (3) vyšší míra úmrtnosti ve starším věku.

Podmiňovací způsob mých předchozích výroků jistě naznačuje, že toto řešení je velmi obtížné, ne-li dokonce nemožné. V této kapitole si ukážeme důvody, proč je takový způsob řešení v podstatě nerealizovatelný.

1) Ne vždy však jsou, jak jsme viděli v případě populační projekce ČR, varianty vyžadovány.

Možnosti zvýšení porodnosti

Existující nízká porodnost ve vyspělých zemích je výrazem populačního klimatu, které nespátřuje ve vyšším počtu dětí nijak výraznou hodnotu. Pro pochození této radikální proměny v jedné ze základních dimenzí lidského chování má klíčový význam změna chápání funkce individua v dynamické industriální, ale především postindustriální společnosti.

V tradičních evropských společnostech (a ještě i v době počátku industriální éry) se člověk rodí do poměrně jednoznačně čitelné sociální struktury. Je řízen tradicí a se společností je spjat, řečeno durkheimovsky, mechanickým typem solidarity. Časový rozvrh individuálního životního cyklu, životní dráhy, je příslušnou pospolitostí přesně předepsán v podobě norem a očekávaných chování (rolí); stejně tak i způsob přechodu z jedné fáze životní dráhy do druhé: po poměrně krátkém dětství následuje okamžitě zahájení pracovní činnosti²⁾, později sňatek, rodičovství, stáří. Individualita je obecně silně podřízena tlaku pospolitosti a jejím autoritám.

Industriální revoluce dynamizovala společnost. Technologické inovace umožnily postupnou proměnu izolovaných malých venkovských komunit v moderní, pluralitní a sociálně diferencovanou společnost řízenou individualistickou liberální ideologií. Dochází ke změně sociální vazby – jedinec je vázán na společnost „solidaritou organickou“, která na rozdíl od „mechanické solidarity“ poskytuje individuu mnohem více svobody a volnosti. Industrializace doprovázená procesy urbanizace, sekularizace (jež je podporována pozvolným narůstáním vzdělanosti), byrokratizace a sociální mobility ústí z demografického pohledu v první demografickou transici, to znamená, jak jsme již řekli v první kapitole, k nízké úrovni úmrtnosti (s prodlužující se střední délkou života) a plodnosti.

Modernizace současně vytváří bázi pro relativně zvěcnělé, neosobní vztahy, neboť narušuje tradiční příbuzenské sítě, které tyto osobní vztahy garantovaly: menší rodiny znamenají méně příbuzných a méně příbuzenských vztahů; sekularizace jednak ruší existenciální a emocionální podporu, jíž se jedinci dostávalo od církve, jednak trhá pocit duchovní sounáležitosti k obci: tím, že industrializace ruší potřebu tradiční sousedské výpomoci, narušuje i tradiční sousedství. Modernizace tak rozšiřuje podmínky pro individualismus a individualismus, jakožto snaha po artikulaci vlastního já, se tak zjevuje jako důležitý *spiritus agens* umocňující sociální změnu³⁾.

-
- 2) Význam dětství, jak víme od P. Ariese (1962), je historicky proměnlivý. Ve středověku dětství v našem dnešním chápání neexistovalo, dospělost začínala mnohem dříve, než je tomu nyní. Běžná realita sexu, rození a smrti nebyla před dětmi skrývána. Jakmile děti jen trochu fyzicky vyspěly, začaly vykonávat ve věku pěti šesti let, pokud nezemřely, jednoduché pracovní úkony po boku dospělých. Teprve renesance opouští koncept dítěte jako malého dospělého a přichází s myšlenkou, že děti by měly být milovány, vychovávány a chráněny od zážitků světa dospělých.
 - 3) Nové výzkumy historiků či teoretiků rodiny ovšem naznačují, že časová posloupnost modernizace – individualismus by mohla být i obrácená. Že tedy existující individualistické charakteristiky středověké společnosti by mohly být chápány jako podmínka modernity, stejně jako

Další vývoj moderních industriálních společností individualistický postoj ještě zdůrazňuje. Již R. Dahrendorf na konci padesátých let ukázal, jak důležitým sociálním činitelem byla institucionalizace sociální mobility. Ta totiž změnila vzorec zaujímání (alokace) sociálních pozic. Zatímco v tradičních společnostech byla pozice individua determinována pozicí rodiny, v níž se narodil (syn rolníka neměl jinou možnost než stát se zase rolníkem), v dnešní společnosti, říká Dahrendorf (1959), je „alokace sociálních pozic stále více úkolem vzdělávacího systému“ (str. 59). Jak intergenerační mobilita, tak intragenerační mobilita zaručuje, že „sociální pozice individua není nevyhnutelným a zděděným osudem, ale pouze výsledkem plurality sociálních rolí“ (str. 60). Univerzální možnost přístupu ke vzdělání (bez rozdílu pohlaví) a univerzální participace na trhu práce úlohu individuality v prostředí celkové sociální konkurence mnohonásobně zvýrazňují a podporují vědomí, že každý sám je strůpcem svého sociálního a ekonomického postavení.

Revoluční události konce šedesátých let hodnotu individua, jeho sebeuvědomění, jeho seberalizaci a jeho štěstí dále zvýraznily. Tento proce byl ovšem obohacen o nový prvek – o důraz na autonomii a rovnoprávnost žen. Byl umožněn antikoncepční revolucí, antikoncepční pilulkou, která umožnila, aby žena ovládla svou koncepci, své početí. Touto vládou nad biologickými procesy se stala definitivně svobodnou, a proto v okamžiku, kdy ženy na přelomu šedesátých a sedmdesátých let zaplnily v západních zemích střední školy a především univerzity a houfně pak později vstoupily do světa práce, se jim otevřely zcela nové dimenze života: pocit uspokojení z práce, uspokojení z úspěchu v zaměstnání, z výdělků a celkové ekonomické nezávislosti. To začalo být neslučitelné s dosud existujícími modely manželského chování. Výsledkem těchto sociálně strukturních proměn jsou rozrůzněné intimní životní způsoby⁴⁾ (nesezdané soužití; žití spolu, ale odděleně; chtěně bezdětná manželství; homosexuální svazky; manželství s dětmi), které jsou pokusem nacházet takové partnerské vztahy a jejich formy, jež by co nejlépe korespondovaly s individualizovanými životními styly.

Nárůst vzdělanosti (spojený s nárůstem příjmů) umožnil nejen proměnu industriální společnosti ve společnost postindustriální, ale zásadně změnil postoj mladých lidí k otázkám dětí a rodiny. Jak říká J. Weeks, „vzdělání je vnitřně antinatalitní; otvírá nové vyhlídky, nové příležitosti a alternativní přístupy k životu, jež se liší od pouhého budování rodiny“ (1989, str. 258).

Z řečeného vyplývá, že snaha zvýšit porodnost v populačním klimatu nízké fertility znamená, že (a) buď musíme přinutit lidi mít více dětí, než sami chtějí, nebo (b) musíme zvýšit jejich touhu či přání mít vyšší počty dětí, případně (c) musíme odstranit překážky, které rodině brání mít více dětí.

Přinutit lidi k vyšším počtům dětí je možno buď autoritativním příkazem nebo omezením přístupu k antikoncepčním prostředkům či omezením možností

nukleární rodina (rodina sestávající se jen z rodičů a jejich dětí) by mohla být vnímána jako jeden z předpokladů modernizace (viz Berger, 1993).

4) K tomuto tématu viz např. Rabušic (1986) nebo Rabušic (1990).

umělého přerušení těhotenství. Žádné z těchto opatření není v demokracii jednoduché a je třeba se ptát, nakolik by mohla být vůbec úspěšná ve společnostech, které rozšířily rámec svých svobod tím, že se naučily držet porodnost pod kontrolou.

Zvýšit touhu rodičů po větším množství dětí by nemělo být tak složité, kdybychom ovšem věděli, které proměnné motivaci k rodičovství determinují. Jak smutně konstatuje Day (1988), téměř padesát let intenzivního výzkumu v této oblasti neudělalo nic víc, než že poněkud zúžilo rámec dohadů o tom, proč někdo má nebo nemá určitý počet dětí.

Odstraňovat překážky, které rodičům brání mít větší počty dětí, se snaží pronatalitní populační politika. Její opatření sestávají z nejrůznějších programů státní intervence zaměřených na zmírnění ekonomických nákladů na výchovu dětí. Podstata této politiky vychází z širokého povědomí, vsugerovaného ekonomickými teoriemi fertility, že rozhodující pro úroveň lidské porodnosti je rodičovský kalkul vážící ekonomický přínos dětí a jejich náklady⁵⁾. Na stejném základě bylo např. formulováno i hlavní doporučení (Doporučení 35) Mezinárodní populační konference v Mexiku v r. 1984, v němž byl podán návod, jak se vyrovnat s problémem nízké fertility:

„Vlády, které se domnívají, že úroveň porodnosti v jejich zemích je příliš nízká, mohou zvažovat finanční a další podpory rodinám, které by jim pomohly v jejich rodičovských povinnostech a ulehčily přístup k nezbytným službám“.

-
- 5) Ekonomické aspekty prostupují úvahy o porodnosti poměrně často. Pohled do historie západních společností naznačuje, že přání získat majetek a prestiž byl (a je) často silným motivem pro nižší počet dětí. Např. J. S. Mill má ve svých *Principech politické ekonomie* (1848) tezi, že životní úroveň je hlavní determinantou míry fertility. Podle něj je počet obyvatel omezován spíše strachem z nedostatku, než nedostatkem samotným (přejato z Weeks, 1989). Mill mimochodem také věřil tomu, že ženy si spontánně přejí mít méně dětí, než si přejí jejich manželé. Je-li jim dána šance uplatnit svůj názor, porodnost se sníží. Ekonomický přístup vehementně akcentoval G. Becker z Chicagské university. Jeho tzv. mikroekonomická teorie fertility považuje děti za spotřební zboží, do kterého rodiče investují čas a peníze. Jelikož podle jeho názoru je každý manželský pár ekonomicky zcela racionální a stejně tak racionální je i v používání antikoncepce, takže je schopen zcela přesně řídit počet plozených potomků, je možno prý nalézt tzv. užitečnostní funkci (*utility function*), která vyjádří vztah mezi přáním mít děti, mít další zboží nebo vykonávat aktivity, jež soupeří s dětmi z hlediska času a peněz. *Přání mít určitý počet dětí je podle Beckera rozhodování nejen o kvantitě, ale především o kvalitě. Jelikož příslušnost k sociální vrstvě určuje i životní styl a priority jedince, pak v nižších ekonomických vrstvách obyvatelstva, kde očekávání spojená s dětmi jsou relativně nízká, budou i náklady na jejich výchovu nízké. Ve vyšších vrstvách jsou tato očekávání vyšší, a proto jsou vyšší i náklady na děti. Rodiče z těchto vrstev jsou navíc vystaveni větším možnostem nákupu rozmanitého zboží a jsou rovněž více zapojeni do aktivit, jež konzumují čas. Mají proto méně dětí. Podle jiného ekonomy, R. Easterlina, a jeho teorie relativního příjmu, je porodnost řízena perspektivou prosperity, či spíše neprosperity. Easterlin (1968, 1978) zastává názor, že porodnost je svázána s takovou hladinou životní úrovně, na niž je jedinec zvyklý. Předpokládá, že životní úroveň, již jedinec zažívá v době svého dětství, je základem optiky, s níž poměřuje své šance jako dospělý. Pokud cítí, že bude obtížné dosáhnout alespoň takové životní úrovně, na niž byl zvyklý v dětství, povede ho tato obava k odkládání sňatku nebo k odkládání rodičovství.*

Rozpracovanější návod byl vtělen do závěrečného dokumentu Evropské populační konference ve Štrasburgu v r. 1982. Navrhoval čtyři opatření: (a) daňová zvýhodnění a finanční převody ke zlepšení ekonomických podmínek rodin v době kolem narození dítěte a v době, kdy je dítě nejvíce závislé na rodičovské péči; (b) záruku rodičovské dovolené pro péči o děti; (c) poskytování služeb asistenčního státu pro děti; (d) preferenci bytové podpory pro rodiny s dětmi⁶⁾.

Zdá se ovšem, jak naznačuje většina empirických důkazů, že navzdory veškerým snahám je účinek těchto a podobných opatření buď mizivý nebo žádný (Demeny, 1987). Důvod podle Demenyho spočívá v tom, že ekonomická opatření, která by skutečně mohla zvýšit porodnost rodin, by byla tak nákladná, že by každou ekonomiku zatížila v podstatě neúnosným břemenem, a byla by tudíž politicky neprosaditelná.

Svou zkušenost máme s opatřeními propopulační politiky také my. Československo se, jak známo, snažilo během své socialistické fáze poměrně aktivně ovlivňovat demografické procesy. Navzdory tomu, že se jeho politická elita manifestně hlásila k marxistickému paradigmatu, které v oblasti populace tvrdilo, že mezi populačním růstem a ekonomickým vývojem v podstatě neexistuje kauzální vztah, snažila se prostřednictvím nejrůznějších opatření populační politiky stimuloval rodiny k takovému počtu dětí, aby docházelo (minimálně) k mírně rozšířené reprodukci⁷⁾. V pozadí těchto kroků byl jednak komunistický instinkt, že jakýkoliv růst je pozitivní, jednak poptávka extenzivně založené ekonomiky, která potřebovala pro udržení růstu neustále nové přísuny pracovníků. Pronatalitní záměry byly samozřejmým atributem ideologie socialistického státu⁸⁾.

Praktické výsledky byly ovšem žalostné. Nejenom, že nenastala stabilizace míry porodnosti na úrovni prosté reprodukce (viz obr. 7.1), ale naopak v letech 1973-1977 byla ráznými propopulačními opatřeními vyvolána krátkodobá populační vlna, která způsobila a v krátké budoucnosti ještě způsobí více potíží než užítku.

Ukazuje se tedy, že v podstatě neexistuje způsob, jak přimět lidi, kteří preferují nízké počty dětí, k tomu, aby zvýšili svou porodnost. Musím zde opět připomenout již citovanou myšlenku K. Zinsmeistera (1986), že úroveň plodnosti pod zachovnou hranicí může být logickým a snad i nevyhnutelným koncovým stavem

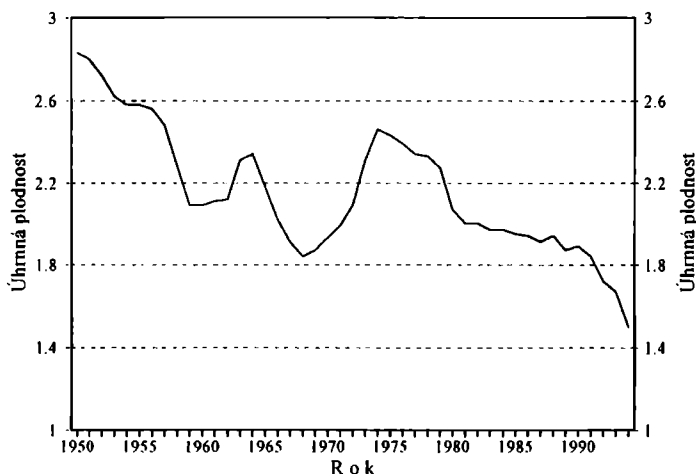
6) Zajímavé ovšem je, že žádný návod na zvýšení porodnosti se již neobjevil v závěrečném dokumentu konference o populaci a rozvoji konané v září 1994 v Káhiře. Z tohoto hlediska se v něm pouze konstatuje, že cíle populačního vývoje a populační politiky jsou integrální součástí kulturního, ekonomického a sociálního vývoje, jehož hlavním zřetelům je zlepšení kvality života všech lidí. Na jiném místě se pak praví, že země, které již prošly demografickou transicí, by měly přijmout nezbytná opatření k optimalizaci svých demografických trendů v kontextu svého sociálního a ekonomického vývoje (Programme of Action, 1994).

7) O smyslu a funkci československé populační politiky vznikla na stránkách časopisu *Demografie* poměrně zdařilá diskuse. Viz Rabušic (1990), Pavlík, (1990), Kučera (1990), Srb (1992), Aleš (1992), Rabušic (1992), Řezníček (1992), Freiiová (1992), Šiklová (1992), Kučera (1992).

8) Stejného názoru je např. Aleš (1992).

úplné demografické transice. Souhlasím rovněž s jeho pobídkou, že bychom si na tento fakt měli zvyknout a měli bychom začít vážně počítat i s možností populačního úbytku. Jsem si vědom toho, že tato myšlenka je v naší společnosti zatím ještě asi obtížně přijatelná⁹⁾, nicméně jsem přesvědčen, že je zcela reálné, že naše

Obr. 7.1: Úhrnná plodnost českých žen v období 1950-1993

snaha o celkovou modernizaci společnosti vytvoří i v české společnosti stejné populační klima, jaké je dnes ve vyspělých západních společnostech. V tomto klimatu dochází tedy k odkládání sňatků i porodů do relativně vysokého věku, k nárůstu chtěně bezdětných manželství a k celkově nízkému počtu dětí v rodině. Jde o klima, které v blízké budoucnosti žádný obrat v porodnosti neslibuje. Můžeme pak v takovémto kontextu požadovat od státu, aby se nákladnými pro-populačními opatřeními (z peněz daňových poplatníků) snažil tvarovat naši individuální každodennost? Zvláště když víme, že je to více méně marná snaha?

Zvýšení imigrace

Řešení nízkého populačního přírůstku formou imigrace se zdá na první pohled lákavé. Vždyť prostřednictvím patřičně stanovených imigračních kvót (z hlediska počtu, věkového složení a kvalifikace) bychom mohli srovnat nerovnosti ve věkové struktuře a doplňovat chybějící stavy pracovních sil, u nichž bychom se navíc vyhnuli investicím, které je třeba vkládat do jejich socializace.

9) Z úst mnohých vládních úředníků i z produkce publicistů stále zaznívá povzdech nad „nepříznivým“ či „negativním“ populačním vývojem u nás, čímž se myslí fakt, že porodnost se v devadesátých letech v naší republice plynule snižuje.

Zkušenosti ze zemí, které mají s takovouto „kompenzační“ formou imigrace bohaté zkušenosti, žel naznačují, že se jedná o způsob přinášející řadu velmi obtížně řešitelných problémů – ať už pro imigranty samotné nebo pro jejich hostitelskou zemi či pro zemi, z níž odešli. Vážnost problému souvisí nejenom s intenzitou imigrace a s počty imigrantů, ale také s tím, zda imigrant si přeje zůstat v hostitelské zemi natrvalo či je jenom imigrantem dočasným, jenž pravidelně navštěvuje svou zemi a posílá domů většinu svých úspor.

Imigrace je také problematická v tom, že koncentrace imigrantů do určitých věkových skupin může po nějakém čase způsobit vychýlení věkové struktury. Navíc vsadit na to, že imigranti budou mít vyšší plodnost než domácí obyvatelé, není moudré. Nejruznější výzkumy v této oblasti totiž naznačují, že imigranti se v tomto ohledu celkově brzy přizpůsobují novým podmínkám, tedy i normě nízké fertility. Dalším problémem je i to, že imigranti pocházejí často ze zemí s výrazně odlišnými kulturními a rasovými charakteristikami. Je pak velmi pravděpodobné, že se stanou druhořadými občany – ekonomicky, sociálně i politicky. Toto nebezpečí obzvláště hrozí, když jsou členy mohutné imigrantské vlny, která byla hostitelskou zemí vyvolána proto, aby získala pracovní sílu pro méně atraktivní zaměstnání. Příkladů sociálních problémů, které tato situace způsobuje, je v sousedních zemích (např. SRN) dostatek. V naší zemi, v níž tolerance k odlišnému je celkově mizivá a v níž xenofobie (strach z cizího a neznámého) je sociologickými výzkumy opakovaně konstatovaným faktem, by řešení konsekvencí populačního stárnutí prostřednictvím imigrace nebylo příliš racionální.

Imigrace je tedy, zdá se, problematickým a pokud vůbec, tak jen snad krátkodobým řešením ekonomického aspektu demografických změn. Je proto asi nutno souhlasit s Dayem (1988), jenž říká, že spoléhat na imigraci jako na řešení anticipovaných problémů vyplývajících z nízké porodnosti by znamenalo vážně riskovat budoucnost dané společnosti, když navíc i momentální efekt takové politiky je velmi diskutabilní.

Zvýšení úmrtnosti

Pokud bychom pominuli etickou stránku věci, což samozřejmě není absolutně možné, mohli bychom – teoreticky – upnout svou pozornost na fakt, že zvýšení úmrtnosti ve vyšším věku by při dané nízké úrovni porodnosti urychlilo proces snižování celkového počtu obyvatel. S tím pozitivním výsledkem, že by došlo k omlazování věkové struktury. To by mělo za následek i nižší index ekonomické závislosti, což by z ekonomického hlediska úbytek počtu obyvatel jistě vyvážilo.

Teoreticky, ale vskutku jenom teoreticky, je možno úmrtnost zvýšit dvěma způsoby: přímou intervencí, tedy prostřednictvím sebevražd a zabití, nebo přerušením životně důležité lékařské péče, na níž je pacient (starý člověk) bezprostředně závislý (euthanasie). Ze zemí s velmi nízkou úmrtností docházejí stále častěji zprávy, že jak umožnění sebevraždy, tak euthanasie nejsou nebezpečné prvky ukončení života starých, a hlavně nevyлéčitelně nemocných osob.

Diskuse lékařů, právníků, filozofů a sociologů na toto téma nabudou jistě na intenzitě s tím, jak se bude zvyšovat proporce starých osob, které se v takové situaci ocitnou. Je ovšem možno předvídat, že dobrovolný odchod z tohoto světa ve starém věku (o zabití samozřejmě není možné uvažovat ani zlomek sekundy), byť by se jakkoliv liberalizovaly dnešní právní i etické předpisy, se nestane systematickým řešením, které by mohlo výrazněji věkovou strukturu obyvatelstva ovlivnit. Pravdou ovšem je, že existence takové možnosti by v mnoha případech mohla zmírnit psychické trápení dlouhodobě a nevyléčitelně nemocných¹⁰⁾.

Otázku, jakým způsobem může populační politika přispět k řešení problému demografického stárnutí, si položil i holandský demograf Ad Vossen (1990). Prostřednictvím populačních simulací se snažil změřit, jakými efekty se v Holandsku projeví zvýšená porodnost nebo zvýšená imigrace na celkových ekonomických výdajích spojených se stárnutím populace. Tyto výdaje měřil prostřednictvím jím formulovaného ukazatele, tzv. „demografického tlaku“ (*demographic pressure*, zkráceně *DEM PRESS*, tedy DEMOTLAK) který vyjadřuje náklady veřejného sektoru vztahované k té části populace, která přímo či nepřímo financuje veřejné výdaje prostřednictvím svých daní a odvodů dávek sociálního zabezpečení. Ukazatel DEMOTLAKU vypočítává jako:

$$\text{DEMOTLAK} = \frac{\text{Věkově specifické veřejné výdaje na hlavu} \times \text{počet osob příslušné věkové skupiny}}{\text{Věkově specifická participace na trhu práce} \times \text{počet osob příslušné věkové skupiny}}$$

Do veřejných výdajů Vossen započítává výdaje na vzdělání, sociální zabezpečení, zdravotní péči a dávky asistenčního státu. DEMOTLAK je potom mírou, která ukazuje průměrné množství peněz, které musejí být redistribuovány z daní a odvodů sociálního zabezpečení od každé výdělečně činné osoby na zajištění příslušné kvality sociálních služeb.

Při hledání odpovědi na otázku, jakým způsobem by se projevila vyšší porodnost na celkové výši ukazatele DEMOTLAKU (projektoval úhrnnou plodnost ve třech variantách: 1,50, 1,75 a 2,00 do r. 2100), Vossen zjistil, že při podstatném zvýšení porodnosti se míra DEMOTLAKU dlouhodobě sníží jen nepatrně; dokonce se naopak v prvních několika desetiletích zvýší, což je logicky způsobeno tím, že narozeným trvá asi dvacet let, než se stanou ekonomicky produktivními a než vstoupí jako počty do jmenovatele výše uvedeného vzorce. Do té doby jsou početnější kohorty prostě ekonomicky dražší než kohorty menší.

Zvyšování porodnosti, pokud by měla pronatalitní politika úspěch, není tedy podle Vossena prostředkem, jenž může podstatně zmírnit následky stárnutí.

10) (A snad i zmírnit ekonomickou zátěž, která z tohoto typu řešení vyplývá – což ovšem, jak vidno, dávám nejen pouze do poznámky, ale i navíc do závorky, neboť na tento ekonomizující typ úvah nebudu nikdy připraven.)

Lepší výsledky, to jest snížení hodnoty ukazatele DEMOTLAKU, přinesly projekce s počty imigrujících. Při variantách počtu 40 000 a 80 000 imigrantů ročně se míra DEMOTLAKU dlouhodobě (tzn. do r. 2100) skutečně snížila. 80 000 imigrantů ročně by ovšem podle Vossena výrazně zvýšil počet obyvatel Nizozemí a přesáhl by hranici zvýšení populace o 10%, kterou chápe jako limit zvládnutelnosti hranice růstu holandské populace, takže takový scénář nepřipadá v úvahu. Celkově dochází k poznatku, že imigrace sice může potlačit náklady na stárnutí populace, ale pouze v omezených hranicích, neboť se musí vzít současně v úvahu i náklady spojené se zvýšením počtu obyvatel: vyšší hustota obyvatelstva a s ní spojené enormní tlaky na životní prostředí.

Kromě demografických proměnných hledal Vossen řešení i prostřednictvím zvýšení ekonomické participace: jelikož je počet ekonomicky aktivních ve jmenovateli, zvýšení intenzity participace musí nutně snížit i hodnoty ukazatele DEMOTLAKU. Vossen uvádí, že v Nizozemí je již tradičně nízké zapojení žen do světa práce. Podle způsobu výpočtů, které navrhuje *OECD*, je v Nizozemí průměrný počet let strávených v placeném zaměstnání bez ohledu na pohlaví, rodinný stav či národnost 24 let. Projekce, v nichž Vossen zvýšil tuto hodnotu na 26,5 a na 29,5 let, ukázaly, že zvýšení míry participace na trhu práce může hrát důležitou úlohu při řešení ekonomických následků populačního stárnutí. Zvýšení průměrného počtu let strávených v placeném zaměstnání na 29,5 udrželo ukazatel DEMOTLAKU až do roku 2100 (po prudkém poklesu v prvních dvou desetiletích) na stejné úrovni jako v r. 1990. I poměrně nízké zvýšení počtu let v zaměstnání na 26,5 snížilo míru DEMOTLAKU ve srovnání s jeho projektovaným vývojem odpovídajícím 24 letům o 12-15 procentních bodů.

Celkově pak Vossen shrnuje:

- (1) Snaha snižovat míru DEMOTLAKU pouze prostřednictvím demografických proměnných (porodnost a imigrace) vede automaticky k vyššímu počtu obyvatel, což může být v zemích s již dosti vysokou hustotou obyvatelstva příliš vysoká cena, kterou by za to bylo třeba zaplatit.
- (2) Izolovaná pronatalitní politika nevyváží negativní následky populačního stárnutí. To ovšem neznamená, že opatření přispívající k vyšší emancipaci nebo sociální spravedlnosti, která mohou zvýšit porodnost, by neměla být vítána.
- (3) Podstané zvýšení kvót imigrace může zmírnit ekonomický tlak populačního stárnutí, avšak tento fakt by vedl k nepřijatelnému zvýšení počtu obyvatel a navíc by pravděpodobně způsobil vážné sociální problémy. Řešením by mohlo být opatření dočasného pobytu s nutností vystěhovat se po stanovené době, což je ale opatření morálně nepříliš akceptovatelné.
- (4) V zemích s relativně nízkou (především ženskou) mírou participace na trhu práce a s ekonomikou, která dovoluje růst počtu pracovních příležitostí, by mohla být motivace ke vstupu do zaměstnání mocnějším nástrojem řešení než jakákoliv kombinace všech prvků populační politiky.

Co z těchto analýz vyplývá pro nás? Při vědomí veškerých obtíží komparace mezinárodních výzkumných zjištění musím konstatovat, že Vossenovy závěry

korespondují s mým vnímáním celého problému ekonomických následků populačního stárnutí. Jak je vidět, i nejrůznější zahraniční prameny se shodují v tom, že manipulace s demografickými procesy prostřednictvím nástrojů populační politiky je v demokratických společnostech v podstatě nemožná; současně se ukazuje, že vhodným řešením je nalezení motivace k tomu, aby lidé dané společnosti trávili v placených zaměstnáních delší počet let. Jelikož v České republice je míra zaměstnanosti žen již od padesátých let velmi vysoká, je možno celkový průměrný počet let strávený v zaměstnání prodloužit jediné zvýšením věku, v němž vzniká nárok na důchod.

Zdá se však, že existuje ještě jeden způsob řešení. Jeho autorem je P. Demeny (1987), jenž navrhuje speciální formu sociální politiky. Demeny vychází z faktu, že v tradičních společnostech, jak již víme, byly rodiny motivovány k vyšším počtům dětí ze dvou důvodů: jednak proto, že děti byly pro rodinu ekonomickým přínosem, jednak proto, že poskytovaly záruku pro zabezpečení stáří. Modernizace nejen zvýšila náklady na děti, ale vytvořením finančních institucí zajišťujících stáří celkově snížila motivaci k rodičovství. Zavedení národních pojišťovacích systémů pro důchodce, které učinily podporu v důchodovém věku kolektivní odpovědností, jak upozorňuje Demeny, také minimalizovalo vědomí souvislosti mezi ekonomickým statutem důchodce a jeho fertilitním chováním v dřívějších fázích jeho životní dráhy. Navíc potřeba důchodců spoléhat se kromě důchodových dávek ještě i na prostředky akumulované během ekonomické aktivity de facto obrátilo vědomí souvislosti mezi počtem zplozených dětí a ekonomickým stavem v důchodu, neboť akumulovat dostatečné finanční prostředky pro stáří je mnohem obtížnější s vyššími počty dětí než s dvěma či jedním.

Demeny z tohoto poznatku vyvodil závěr, že novým směrem, jímž by se pronatalitní populační politika měla vydat, je hledání takové institucionální inovace, která by znovu ustavila materiální vztah mezi fertilitním chováním a jistotou v důchodovém věku.

Takovéto spojení mezi plozením dětí a stavem v důchodu by bylo ovšem – podle Demenyho – možné jen tehdy, pokud by finanční podpora, kterou děti poskytují svým starým rodičům, neovlivnila negativně materiální situaci těchto dětí a pokud by současně u starých rodičů tato podpora nevzbuzovala dojem, že ji děti mají jako povinnost.

Je zřejmé, pokračuje Demeny, že současný systém důchodového zabezpečení, jenž je založen na průběžném financování a redistribuci příjmů od ekonomicky aktivních k ekonomicky postaktivním, může fungovat jenom tehdy, když numerický poměr mezi velikostí generace ekonomicky aktivní a ekonomicky postaktivní je v určitém „normálním“ rámci. Pokud porodnost poklesne pod zachovnou hranici, tento poměr se vymkne normálu a zatíží příslušnou ekonomiku natolik, že je v takovém systému obtížné podporu starým občanům poskytovat. Je tedy zřejmé, konstatuje Demeny, že ti členové skupiny důchodového věku, kteří zplodili a vychovali děti a přispěli tak k existenci další populace v ekonomicky aktivním věku, tím také vytvořili pozitivní ekonomickou externalitu, z níž ovšem v

situaci celkově nízké úrovně porodnosti nemohou v daném systému sociálního zabezpečení těžit. Demenyem navrhovaná změna má za cíl odstranit tuto vadu tím, že by se určitá část příspěvků na sociální zabezpečení placená individuálním pracovníkem poskytovala přímo jeho rodičům. Tento transfer by neovlivnil výši povinně placených příspěvků, ale pouze jejich alokaci. Forma tohoto systému by také zaručila, že by rodiče neměli pocit přítěže pro své děti. Po jejich smrti by se odvody z příjmu dětí neměnily a byly by přerozděleny jinam.

Positivní vliv tohoto systému na úroveň fertility by pak byl podle Demenyho závislý na výši příspěvku přímo převáděného od dětí na jejich žijící rodiče. Vysoká efektivita systému by podle Demenyho byla zaručena štědrými dávkami, které by musely (a) podstatně odlišit důchodce s dětmi (měli by vyšší důchody) od důchodců bez dětí a (b) odlišit výši příspěvku rodičům v důchodu v závislosti na počtu dětí jimi vychovaných do produktivního věku (čím víc dětí, tím větší důchod).

Demenyho návrh, jenž by se dal parafrázovat ve rčení „*kolik dětí zplodíš, tak se v důchodu budeš mít*“, zní přinejmenším zajímavě. Dokážu si ovšem představit, že pro českou veřejnost, která se teprve nedávno „zbavila“ systému dětských přídatků v závislosti na počtu dětí a přešla na přídatky v závislosti na věku dítěte, může vyznívat poněkud podezřele. Celkově navíc vyvolává mnoho otázek: Může tento systém fungovat tak, aby přispěl k odvrácení následků stárnutí populace? Je v moderní společnosti vůbec možné obnovit vědomí souvislosti mezi porodností a životní úrovní v důchodovém věku? Dokázala by dnešní mladá generace při úvahách o velikosti své rodiny, o počtu dětí mít na mysli svou budoucnost vzdálenou v časovém horizontu čtyřiceti let? Není dnešní silný důraz na individuální autonomii, který vede k nízkým počtům dětí, v rozporu s návrhem systému, který by nás za to v našem důchodovém věku penalizoval nižšími důchodovými dávkami?

Investice do dětí a do jejich počtu by se podle Demenyho měla stát základem pozdějšího relativního blahobytu. Jak by se ale řešila situace nechtěně bezdětných párů? Asi by musely mít výjimku. Která autorita by rozhodla, že celoživotní bezdětnost konkrétních párů byla dobrovolná či nedobrovolná? Tento systém by navíc musel doprovázet i nový systém daní, neboť náklady na výchovu dětí, jak známo, sdílejí všichni členové společnosti, ať bezdětní či s větším či menším počtem dětí: podílejí se nejen prostřednictvím financování nákladů na školství a dalších sociálních služeb, ale také např. finančními náklady vynaloženými na následky vyplývající z kriminality mládeže, či, jak poznamenává Day (1988), emotivními náklady, které jsou „cenou“ za rušení naší privátnosti cizími dětmi, jež nás v každodenním životě obklopují, nebo cenou za okupování společného prostoru. Demenyho návrh také málo bere v úvahu ten fakt, že děti v zemích s nízkou porodností své rodiče často ve stáří nejrůznějšími způsoby stejně podporují, aniž by k tomu potřebovaly speciální populační zákony.

Populační zestárnutí se tak podle všeho stává zákonitým důsledkem a imanentním atributem moderní občanské společnosti, v níž se autonomní a svobodní aktéři snaží naplnit své autentické individuální zájmy.